

115 orsaker att dö. Sjukdomshistoria för hembygdsforskare

Peter Berkesand

Linköping University Post Print

N.B.: When citing this work, cite the original article.

Original Publication:

Peter Berkesand , 115 orsaker att dö. Sjukdomshistoria för hembygdsforskare, 2000, Bygd och natur : tidskrift för hembygdsvård, Nr. 4, sid. 4-7.

Postprint available at: Linköping University Electronic Press

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-37919>

Svinhults socken, Svarvarehemmet. Den avlidne heter Axel Danielsson (kallades Axel Lind) med de sörjande omkring honom. Dottern Turicla med maken Karl Hultgren samt sonen Olle. Okänt årtal. Foto: August Christian Hultgren. Östergötlands Läns museums samlingar.

115 ORSAKER ATT DÖ

Sjukdomshistoria för hembygdsforskare

AV PETER BERKESAND

År 1860 fanns det i Sverige 115 olika officiella dödsorsaker.

30 år senare fanns det 302. Vi hade inte blivit sjukare, men läkarna förstod nu att bakterier kunde orsaka sjukdomar.

SEDAN urminnes tider har mänskligheten drabbats av farsoter som orsakat lidande och till sist död. De sjukdomar vi idag enkelt botar med penicillin var för bara drygt ett halvt sekel sedan dödliga. En vanlig förkylning kunde sluta med döden. Infektionssjukdomar var den värsta dödarken under den tid man inte visste något om

bakteriologi och hur smitta sprids.

Vid den tiden utgick man från *humoralpatologin* (av latinets humor = vätska). Det var den grekiske läkaren Hippokrates (460–377 f.Kr), som lanserade teorin att både kroppsliga och själsliga sjukdomar beror på obalans mellan de fyra kroppsvätskorna blodet, den

svarta gallan, slemmet och den gula gallan. Denna uppfattning utvecklades senare av Thomas Sydenham (1624–1689) till *miasmateorin*. Han menade att sjukdomar beror på ett *effluvium* i luften som i sin tur kom från jordens innandömen. Smittan "pyste" helt enkelt ut ur jordens inre. Besatt av djävulen och synd som orsak till sjukdom och död

blev senare på modet och är gångbart än idag.

Varför intresserar man sig för något så makabert som dödsorsaker? Svaren på den frågan kan naturligtvis skifta men mitt intresse beror på mitt arbete. Jag sköter en stor databas med digitaliserade kyrkböcker, där bland annat dödböckerna för flera församlingar ingår. I mitten av 1990-talet sifferkodade jag dödsorsakerna i dödböckerna för Linköpings Domkyrkoförsamling. På så sätt blir det lättare att leta bland alla 24 841 poster i datamaterialet som spänner över åren 1633–1895. Framför allt blev det lättare att hitta bland de latinska namnen. Vid problem med tolkningen av latinet tog jag hjälp av Patologiska institutionen vid Linköpings Universitetssjukhus och deras kunskap har varit ovärderlig.

Döden som måttstock

Ur dödsorsakerna finns det mycket information att hämta. De visar levnadsförhållandena i ett samhälle och samhällets status som kan mätas i till exempel spädbarnsdödligheten. Ju lägre spädbarnsdödlighet desto bättre välstånd anses landet ha. Genom dödsorsakerna kan man också kartlägga och följa epidemier som grasserat i vårt land. Även lokal sjukdomsspridning som begränsat sig till ett visst eller vissa områden, så kallade endemier, går att följa. Sjukdomar som härjat i hela världen, pandemier, får man däremot konsultera flera källor än bara dödböckerna för att få kunskap om.

Kyrkolagen från 1686 föreskrev en enhetlig kyrkobokföring som skulle innehålla uppgifter om födda, döda, vigda och avlidna. Under senare tid började prästerna även att föra in uppgifter om dödsorsaker i dödböcker-

na. År 1749 grundades Tabellverket och uppgifter ställdes samman i tabeller för hela riket. Prästerna bidrog med underlaget till uppgifterna genom kyrkböckerna.

En lucka i statistiken

Med tiden började man att protestera mot den betungande rapporteringsbördan. Många började också tvivla på prästernas kompetens att fastställa dödsorsakerna. I prästutbildningen ingick visserligen en viss medicinsk utbildning men den ansågs inte vara tillfredsställande. År 1831 befriades prästerna från skyldigheten att inrapportera dödsorsaker. För åren 1831–1860 saknar därför Sverige officiell dödsorsaksstatistik. Men de flesta prästerna fortsatte att fylla i dödsorsaker i böckerna, vilket vi är mycket tacksamma för idag.

År 1860 kom den första nomenklaturen med officiella dödsorsaker. Detta var nödvändigt för att bringa reda i den svenska dödsorsaksstatistiken. Det bestämdes också att läkarna skulle skriva ut dödsattesterna och därmed fastställa själva dödsorsaken.

I Svensk författningssamling, SFS 1860:13, finns en bilaga som visar hur dödsattesten ser ut

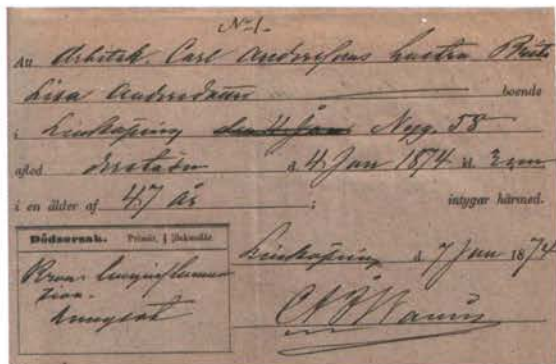
samt hur den skulle fyllas i och en "nomenklatur till ledning vid dödsattesters afgifvande" med 115 olika dödsorsaker. År 1874 kom en ny nomenklatur innehållande 171 dödsorsaker med nya sjukdomar som sinnessjukdom och alkoholism samt en ändrad gruppering av de olika dödsorsakerna. Denna fortsatte att bygga på sjukdomarnas symptom-bilder och de organ som de angrep. Tuberkulos blev nu en infektionssjukdom. Infektionssjukdomarnas andel blev större men sjukdomar som strypsjuka (difteri), lunginflammation och mag-tarminfektioner räknades inte till infektionerna.

Ett nytt klassifikationssystem kom 1891 innehållande 302 olika dödsorsaker. Nu hade bakteriologin slagit igenom. En mängd nya dödsorsaker infördes men fortfarande stod lunginflammation inte bland infektionssjukdomar utan bland andningsorganens sjukdomar.

Präster som gissade

Eftersom prästerna saknade medicinsk kompetens blev också dödsorsaksnoteringarna därefter. Flera dödsfall blir svåra att tolka som slag, hetsig feber, frossa och okänd barnsjukdom. När Tabellverket grundades fanns endast 33 dödsorsakskategorier

Dödsattest utställd på Arbetare Carl Anderssons hustru Brita Lisa Andersdotter som avled av primär: kronisk lunginflammation sekundär: lungsot den 4 juni 1874. Linköpings stadsarkiv.

så man ska kanske inte bara skylla på prästerna. Ibland kunde läkarna säkert skynda på patientens död genom felaktiga behandlingar som universalmetoden *åderlätning*.

Slag, eller apoplexi, var hastiga dödsfall. I dödböckerna hittar man fall som *lungslag* (blodpropp i lungan), *ryggslag* (ryggskott), *slaget* (fallandesjuka eller epilepsi som det heter idag), *skarp slaget* (häftiga magsmärtor) eller *tandslag* (olika former av kramper för barn i åldrarna 0,5–3 år).

Knall och fall

Slag betydde också att man dött knull och fall. Kanske i sjukdomar som hjärtinfarkt eller stroke. Av 24 841 avlidna i Linköpings Domkyrkoförsamling dog 551 personer av slag åren 1633–1800, 1 946 åren 1800–1860 och 102 åren 1860–1895. Det märks tydligt att läkarna ställer diagnosen efter 1860.

Hetsig feber är inflammatoriska febrar och kan vara allt från influensa till lunginflammation. I Linköping avled 2 053 personer åren 1728–1893 av sjukdomar som kombinerar ordet bröst som bröstfeber, bröstvärk, bröstlidande eller bröstsjukdom. Över huvud taget är febrar och frossor mycket svåra att tolka då man inte kan vara riktigt säker på diagnosen. Däremot kan man utgå från att det var en infektion.

Okänd barnsjukdom fanns med i Tabellverkets nomenklatur fram till 1773, då den ändrades till "oangiven sjukdom". Denna ändring kom till därför att okänd sjukdom inte fanns för vuxna.

Under 1800-talet var de absolut vanligast förekommande dödsorsakerna infektioner. De som drabbades värst var barnen. *Spädbarnsdödligheten* var mycket hög och vart femte barn dog före

ett års ålder och vart tredje före fem års ålder.

De flesta barnen dog i sjukdomar som smittkoppor, rödsot, stelkramp, malaria, tuberkulos, medfödd syfilis samt diarré-sjukdomar av olika slag. Barnsjukdomar som påssjuka, mässlingen, scharlakansfeber, röda hund och kikhosta slutade ofta med dödlig utgång. Av dessa är kikhosta den sjukdom som fortfarande är fruktad. Den oerhört höga spädbarnsdödligheten syns nästan genast vid en snabb genomgång av dödböckerna. Dödligheten låg som värst på 200–600 promille för barnen, det vill säga av 1000 födda dog 200–600 barn. I och med förbättrade levnadsvillkor och bättre hygien minskade dödligheten bland barn men även införandet av vaccin, förebyggande hälsovård och bättre kost bidrog till nedgången.

Dödens mygga

Bakom *frossa* döljer sig malaria. Malaria som är en vektorburen sjukdom, den överförs via djur och i detta fall av myggen av släktet *anopheles*, som finns i Sverige. Malaria kom till Grekland på 400-talet f.Kr. och spred sig norrut. I Sverige var malaria en endemisk sjukdom och vanligast i sankta områden och förekom fortfarande fram till 1900-talet.

Antalet avlidna av slag i Linköpings domkyrkoförsamling 1750–1895 fördelat på kön och totalt. Diagrammet visar klart hur antalet avlidna av slag går ned efter 1860 då läkarna började skriva ut dödsattesterna. Källa: Demografiska databasen, Umeå universitet.

I Linköping avled 392 personer i frossa åren 1772–1870. I och med införandet av laga skifte 1827 försvann malarian då man började dränera sankmarker för att få mer åker- och ängsmark.

Koleran och tyfus var vattenburna sjukdomar. Koleran kom 1830 med ryska trupper som hade invaderat Persien. Till Sverige kom den 1834. Kolera förekom mest i städerna medan tyfus härjade som värst under krig och drabbade soldater och civilbefolkning. I Linköping härjade 1866 en stor koleraepidemi med 201 avlidna.

Smittkoporna, variola, har förekommit endemiskt i Kina och Indien sedan tidernas begynnelse. På 500-talet kom eländet till Arabien och genom de muslimska erövringarna drog sig sjukdomen västerut över Nordafrika och fick med morerna fäste i Spanien och därmed Europa.

Man beräknar att 1700-talets smittkoppeepidemier tog 60 miljoner europeers liv, där 60 procent var barn. Smittkoporna var i Sverige under 1700-talet främst en barnsjukdom. Det var under 1800-talets epidemier som även vuxna kom att drabbas i högre utsträckning. Smittkoppor var också den första sjukdomen som det fanns ett vaccin mot.

I Sverige infördes lagstadgad vaccination 1816 av barn under

två år och upphävdes först 1976. I Linköping avled 558 personer i sjukdomen under åren 1751–1875. Numera är sjukdomen fullständigt utrotad enligt WHO. Smittkopporna dyker upp då och då i dödböckerna under benämningar som smittkopporna, kopporna eller latinets *variola*. Vad man inte visste på 1800-talet var att vaccinationen inte gav livslångt skydd utan endast i 10–15 år. Man var således tvungen att revaccinera sig för att skyddet skulle vara effektivt.

Syfilis är klassad som könsjukdom och sprids praktiskt taget endast som en sådan. Undantag är de fall då modern är smittad och överför smittan till barnet under graviditeten. Bakterien är näst intill livsoduglig utanför människokroppen och tål inte uppvärmning eller intorkning. Den avlivas med så enkla medel som tvål och vatten men får den fäste på en slemhinna räcker endast några bakterier för en infektion.

En skamlig sjukdom

Syfilis har fått många neutrala namn som venussjukan eller venuspesten. I Sverige kallades sjukan för pocker och i Linköping avled 41 personer åren 1756–1894 av venerisk smitta/syfilis. Det var förmodligen inte alltid man skrev den egentliga dödsorsaken, syfilis var och är ju en skamlig sjukdom. Många historiker anser att syfilis var anledningen till att hygienien försämrades i Europa. Badstugorna var populära umgängesformer och där kunde både män och kvinnor bada tillsammans. Friska ville inte gå dit av rädsla att bli smittade och de sjuka ville inte visa sina utslag. Smutsen spred sig och med den sjukdomarna.

Tuberkulosen har förmodligen

funnits sedan mänsklighetens begynnelse och var känd redan hos de gamla egyptierna för 4 000 år sedan. Under medeltiden var tuberkulosen främsta dödsorsaken och spreds via luften. Sjukdomen gick under många namn som lungdot, blodstörtning, blodhosta, blodgång och blodslag för att ta några exempel. Den vanligaste formen av tuberkulos är lungtuberkulos men skelettet och inre organ kan också angripas. I dödböckerna kan man också stöta på dödsorsaken *skrofler*, vilket är lymfkörteltuberkulos och *meningit* som är tuberkulos hjärnhinneinflammation. Tuberkulosen var länge ett gissel i Sverige med stor spridning. I Linköping dog 1 892 personer av tuberkulos mellan åren 1751–1894.

Rödsot eller dysenteri, är två olika namn på amöbor respektive bakterier i tarmen som ger blodiga diaréer, därav namnet rödsot. Rödsot var ganska vanlig i Sverige och under 1700- och 1800-talen härjade flera epidemier. Rödsot var känd redan för flera tusen år sedan.

Rödsot har varit krigsmaktens mest lojale följeslagare under krig och var också den vanligaste dödsorsaken bland soldaterna, inte fältslagen. De som inte dog var obrukbara som soldater så länge de var sjuka. I och med förbättrade hygieniska förhållanden som vatten och avlopp, förbud mot svinhållning och gödselhögar i städerna försvann sjukdomen.

Spanska sjukan var den sista riktigt stora epidemin som också var en pandemi. Till Sverige kom den via Malmö genom resande från Tyskland. Märkligt nog vet man än idag inte vilken typ av virus som orsakade epidemin. År 1918 hade 516 013 insjuknat i Sverige men den siffran ansågs vara för låg.

Från juli 1918 till juni 1919 avled sannolikt 34 720 personer i spanska sjukan. Man räknar med att i hela Europa dog fler i spanska sjukan än vad själva världskriget skördade. Spanska sjukan är ytterligare ett exempel på hur sjukdomar sprids i samband med krig.

Man avled faktiskt även av *ålderdom*. Åren 1751–1894 avled 1 193 personer av ålderdom i Linköping.

Vällevnad till döds

De mest fruktade sjukdomarna idag är HIV, ebola och pest. Den senare finns faktiskt kvar och kan dyka upp endemiskt. Flyget transporterar människor snabbt och effektivt till alla kontinenter och därmed också eventuellt smitta men idag är vi betydligt bättre rustade mot epidemier med effektiva mediciner och smittspårning. Det var inte våra förfäder. Vår tids vanligaste dödsorsaker är hjärt- och kärlsjukdomar, cancer och olyckor i nämnd ordning.

Litteratur:

Bergmark, Matts. *Från pest till polio*. Hur farsoterna ingripit i människornas öden. Stockholm 1965. (En utmärkt bok som beskriver mängder av sjukdomar som härjat i Sverige och i övriga världen.)

Fähræus, Robin. *Läkekunstens historia*. Från magi till vetenskap. Stockholm 1970. (Denna bok är att betrakta som en liten "bibel" där alla viktiga medicinska upptäckter finns med från antiken till modern tid).

Lagerkranz, Gunnar. *Svenska sjukdomsnamn i gångna tider*. Göteborg 1988. (Ett absolut måste för att kunna tolka dödsorsaker och med en bra uppställning av alla sjukdomar).

Åman, Margareta. *Spanska sjukan*. Den svenska epidemin 1918–1920 och dess internationella bakgrund. (En bra upplagd avhandling som behandlar spanska sjukan och dess härjningar i Sverige).